સર્ગ ૧

વિશાળતર પ્રાણનાં રાજ્યો અને દેવતાઓ

પ્રકાશની આશાથી બોગદામાં ચાલતો કોઈ માણસ જેમ એના ઉજાશવાળા ઊઘડતા મોં તરફ જાય તેમ અશ્વપતિ અવચેતનની ધૂંધળી અરાજકતામાંથી સાચવીને નીકળી જવા માટે ચાલતો ચાલતો એક પ્રભાવરહિત પ્રદેશની મોકળી હવામાં આવ્યો. પ્રદેશ વિલક્ષણ હતો. ચેતના ત્યાં અચેતન સાથે રમત રમી રહી હતી. ઉત્પત્તિ ત્યાં એક પ્રયત્ન કે પ્રસંગ જેવી જણાતી 'તી, એક આકાંક્ષા રાખતી શક્તિ હતી, પણ તેને માર્ગ મળતો ન 'તો, એક વિચિત્ર પ્રકારનું ગણિત યદૃચ્છાનો વિષય બન્યું હતું. જીવન ત્યાં એક નવાઈના ને રહસ્ય ભર્યા વાતાવરણમાં મહેનતને કામે મચ્યું હતું, પણ એણે પોતાના ભવ્ય ભાસ્કરો ગુમાવ્યા હતા. સ્વપ્નો ત્યાં સેવાતાં, પણ તેમને સિદ્ધ કરવા માટે કોઈ રોકાતું નહિ. સાંધ્ય પ્રકાશના એ પ્રદેશમાં ચમત્કારી હોવા છતાં મોઘ સુન્દરતા સર્જાઈ હતી. આંખોમાં આકાંક્ષા જાગતી, વિચાર ઉપર વશીકરણ થતું, પણ એમનું કોઈ લક્ષ્ય નહોતું. અપૂર્ણતાની મોહિનીને માગતા પૂર્ણાત્માઓ, અજ્ઞાનની જાળમાં ઝલાયેલા જ્ઞાનીઓ, દેહલાલસા ભર્યાં હવાઈ સત્ત્વો અંતવંત જીવનની મોજ માણવા અદૃશ્ય પાંખો પર ઊડતાં ઊડતાં ત્યાં આવતાં હતાં, પણ મર્ત્યનું ભાગ્ય ભોગવવા ને સર્જાયેલી ભૂમિ પર પગ માંડવા માટે એમની દિવ્યતા તત્પર થતી નહિ. અમર અભિલાષા જેમની પાછળ પડી છે એવાં અમૂર્ત્ત પ્રકાશનાં બાળકો ત્યાં પસાર થતાં જોવામાં આવતાં હતાં.

જીવન ત્યાં એક ખોજ રૂપ હતું, પરંતુ એ પ્રાપ્તિએ પહોંચતું નહોતું. કશુંય ત્યાં સંતોષતું ન 'તું, છતાં બધું જ ત્યાં પ્રલોભાવતું હતું. જન્મ લેવા વૃથા મથતા જીવો ત્યાં આવતા, પણ જે ફસાતા તેમને માટે ત્યાં હરહંમેશ ભટકવાનું જ રહેતું. કશુંય ત્યાં સલામત નહોતું. બધું જ ત્યાં ચમત્કારક ને અર્ધ-સત્ય હતું. પાયા વગરનાં જીવનોનો એ પ્રદેશ હતો.

ત્યાર બાદ આકાશ ઊઘડ્યું ને એક મહત્તર શક્તિની પ્રસારેલી પાંખો નીચે શોધ આગળ ચાલી. પ્રથમ આવ્યું પ્રભાતતારકનું રાજ્ય, વિશાળતર જીવનની આશા ઉદ્‌ભવી. એક મોટો સંદેહાત્મક સૂર્ય ઊગ્યો અને એના પ્રકાશમાં પ્રાણ-શક્તિએ એક ભુવન ઊભું કર્યું. એક આત્મા ત્યાં પોતાના ગહન સ્વરૂપની શોધમાં હતો. સમગ્રના ત્યાં ટુકડા હતા ને એ ટુકડા ભેગા કરતાં સમગ્ર સર્જાતું. પણ કંઈક તો ત્યાં સિદ્ધ થયું હતું. ઊંડા આત્માની એક શક્તિ ત્યાં પ્રસ્ફોટન પામી હતી,

પ્રાણ અને જડદ્રવ્ય આનંદને ઉત્તર આપતાં બન્યાં હતાં, ક્ષણને અમર બનાવી દેતું ચિરંજીવ સૌન્દર્ય પ્રકટ્યું હતું, સર્વોચ્ચ સત્યને સંમૂર્ત્ત કરતો શબ્દ ચૈત્યમાંથી છલંગીને બહાર આવ્યો હતો, કેવલસ્વરૂપની રંગ-છટા જીવન ઉપર છવાઈ હતી, જ્ઞાનને અંતઃસ્ફુરણાનો મહિમા મળ્યો હતો, પ્રેમનું પ્રહર્ષણ પ્રકાશમાં આવ્યું હતું, અશરીરી રહસ્યમયતાનો અરાધક સંકલ્પ અર્ધ-માર્ગ કરીને આગળ આવ્યો હતો ને એ ગોચર પાર ધકેલાતો હતો. વચ્ચેથી એણે આનંદને પકડી પાડયો હતો અને આચ્છાદિત સત્યતાને અડધી પડધી પ્રકટ કરવા માંડી હતી.

આ વિશાળતર પ્રાણનો પ્રદેશ આપણામાં વિશાળતર આશાઓ જગાડે છે, આપણા ભાગ્યનિર્માણને માટે પ્રધાન પ્રવૃત્તિ પૂરી પાડે છે. આપણા જીવનના ઉલ્લોલો એના ભૂલા પડેલા તરંગોનાં પ્રેરણો હોય છે. આપણે જેની શોધમાં છીએ ને જે માનવ હૃદયમાં એક દિવસ જન્મવાનું છે તેનું પ્રથમરૂપ ત્યાંથી મળી આવે છે. જયાંથી પાછા ફરવાની ખાતરી નથી ત્યાં જવા માટે ક્ષણભંગુરતાની એક શકિત પ્રવર્તી રહી છે. એ છે પ્રકૃતિની અજ્ઞાત પ્રત્યેની યાત્રા ને એની વણજાર આગળ ને આગળ વધી રહી છે.

પ્રાણપ્રકૃતિ એકદા અનાદ્યનંતને ખોળે ઢળેલી હતી, પરંતુ અત્યારે એ પરમાત્માના અમર આનંદથી વિરહિત થઈ ગઈ છે. હવે એ પોતાના પૂર્વના આનંદો જેવા આનંદોની રચના કરવા માગે છે. ઉભયને વિયુકત રાખતો વિશાળો ગાળો કૂદી જવાની ને શાશ્વતની સુવિશાળ ઉત્તુંગતાઓ સાથે સમાગમમાં આવવાની આશા રાખે છે. કાળની ઘડીમાં એ સનાતનને બંદી બનાવવા માગે છે, અલ્પ જીવને અનંતથી ભરી દેવાની આકાંક્ષા રાખે છે. અનહદને કાંઠે એ ઊભી છે, અંત-ર્વાસીને જુએ છે, અનંતના આલિંગનનું સંવેદન સેવે છે. અસીમને જન્મની જાળમાં ઝાલવા ને આત્માને સ્થૂલ સ્વરૂપ આપવા, અનિર્વચનીયને વિચાર ને વાણીમાં ઉતારવા એ પ્રયત્નશીલ રહે છે. અકાલને કાલના આશ્લેષમાં એ લલચાવીને લાવી છે; એક કાલાતીત રહસ્યમયતાને કાલમાં એ સિદ્ધ કરે છે.

એના પરિશ્રમમાં હોય છે ભાવાવેશ અને આર્ત્તતા, પ્રહર્ષ અને પીડા, મહિમા અને શાપ. પણ છતાંય એનું બળવાન હૃદય અટક-છટક જાણતું નથી. સ્વપ્ન સેવતું મન અને ચૈત્ય પુરુષ ઉપર વીરતાથી વિશ્વાસ રાખતું વિશ્વ એણે વિરચ્યું છે. હજારો પ્રણાલિઓમાં એકમાત્ર સત્યતાને સંમૂર્ત્ત કરવાની ક્ષુધા એનામાં રહેલી છે. અધ્યાત્મ તથ્યોનો એ શિકાર કરે છે, અદૃષ્ટ ઉપર મુગ્ધ રહે છે, પારના પ્રકાશને આવાહન કરીને બોલાવે છે, આત્માને મુકિત આપનારા મૌનને સંવેદે છે. ' સત્યં-શિવં-સુન્દરમ્ 'ની એ ઉપાસિકા છે. સ્વર્ગોનાય સ્વર્ગની એ સમીપમાં છે, દેવ અને દાનવ—ઉભય સાથે એનો નાતો છે. એના હૃદયમાં અદ્‌ભુત ઉત્સાહ ઊભરાય છે; શૃંગો માટે એ તલસી રહી છે, પરમોચ્ચ માટે ભભૂકતી ભાવનાથી ભરેલી છે પૂર્ણ શબ્દ અને પૂર્ણ રૂપ એનું લક્ષ્ય છે. રૂપમાં અરૂપને એ નિકટવર્તી બનાવે છે

સર્વ પૂર્ણતા પરમાત્માના સાન્નિધ્યમાં રહેલી એ જુએ છે.

એ સ્વર્ગનું સંતાન છે, પણ એણે પોતાનું સદન કદી જોયું નથી. બહુ બહુ તો એ અનંતની નજીક જઈ એનો સ્પર્શમાત્ર મેળવી શકે છે. શોધવામાં અને સર્જવામાં એની મહત્તા સમાયેલી છે. આ મહિમાશાળી શક્તિએ પ્રત્યેક ભૂમિકામાં સર્જન કરવાનું છે. સ્વર્ગલોક, મૃત્યુલોક અને પાતાળલોક—એ ત્રણેયમાં એ એકસમાન પ્રવર્તે છે. પ્રત્યેક નિર્માણમાં એનો ઓજસ્વી હિસ્સો છે. પોતાની સર્વ દિવ્ય વસ્તુઓથી વંચિત થયા છતાંય અંધકારમાં રહી, પારાવાર કષ્ટો સહી એ પોતાનું કાર્ય કર્યે જ જાય છે. પોતાના વક્ષઃસ્થળ ઉપર ક્રોસે ચઢાવેલા પ્રભુને એણે રાખ્યો છે. નિરાનંદ અચિત્ ગર્તોમાંય એને એની સ્મૃતિ રહે છે અને ત્યાંય એ સર્વ અદ્‌ભુતોના કર્ત્તાએ એને આપેલી કલા પ્રયોજે છે, અને જ્યાં કશું જ નહોતું ત્યાં એક સૃષ્ટિને સાકાર બનાવે છે. એના પ્રભાવથી કાદવમાંથી દૈવી ચમત્કાર ખડા થાય છે, જડમાં ચેતન આવે છે, ચેતન વિચાર કરતું બની જાય છે. નિશ્ચેષ્ટ દેહને એ ચૈત્યાત્મા સમર્પે છે ને એને સંકલ્પ કરતો ને બોલતો બનાવી દે છે. એની પાસે એક જાદૂઈ લાકડી છે. એને ફેરવીને એ અસંખ્યાત સત્ત્વોને, આકારોને ને દૃશ્યોને બોલાવી લાવે છે ને સ્થળ-કાળની એની યાત્રામાં એ એના જ્યોતિર્ધરો બની જાય છે. સૂર્યો ને ગ્રહો એના માર્ગ-પ્રદીપકો છે, આપણી બુદ્ધિ એના વિચારોની વિશ્વસ્તા છે, ઇન્દ્રિયો સજીવન સાક્ષીઓ છે. પ્રાણચેતના પોતાની લુપ્ત અનંતતાની સ્મૃતિને સ્થાને સિદ્ધ કરેલાં સ્વપ્નાંની સ્થાપના કરવાનો પરિશ્રમ સેવે છે.

જગતના જબરજસ્ત અજ્ઞાનમાં આ એનાં મહાકાર્યો છે. પડદો હઠી જાય ને રાત્રિ મટી જાય ત્યાં સુધી આ પ્રાણચેતના કાળમાં અખંડ યાત્રા કરતી રહે છે. અહીં જાણવું જોઈએ કે એની સઘળી પ્રવૃત્તિના મૂળમાં એનો નિત્યનો પ્રેમી રહેલો છે. એ પ્રેમીને ખાતર તો એ અદૃષ્ટમાંથી અહીં આવી છે. એ પ્રેમીના પ્રેમભાવમાં એનું હૃદય ઢળાય છે, એના સ્મિતને એ સૌન્દર્યમાં સંઘરે છે, પોતાના આલિંગનમાંથી પોતાનો પ્રેમી રખે ને સરકી જાય એવા ભયથી એ એને હૈયા સરસો ચાંપી રાખે છે.

સચેતન અનંતને ઝાલવા માટે એ એક જાળ ગૂંથે છે. પોતાનાં પગલાંને છુપાવનારું જ્ઞાન એની અંદર રહેલું છે. અદ્‌ભુતોને વાસ્તવિક બનાવનારી શક્તિથી એ સજ્જ છે. એના ઉદ્દેશો આપણે માટે કોયડા જેવા છે, ને એમને સમજાવવા જતાં એ વધારે ન સમજાય એવા બની જાય છે. સત્યો ને મિથ્યા કથાઓમાંથી એ એક વિશ્વ વિરચે છે, પણ પોતાને જેની સૌથી વધારે જરૂર છે તેને એ બનાવી શકતી નથી. શાશ્વત સિવાયનું બીજું બધું એ મેળવે છે, એક અનંતને જ ચૂકી જાય છે.

ઊર્ધ્વના સત્યથી અજવાળાયેલી એક ચેતનાનો રાજાને ત્યાં અનુભવ થયો. એક ભાવ પકડાયો હતો ને એમાંથી જગત ઊભું થયું હતું. એક મૂર્ત્તિને ઈશ્વરનું નામ મળ્યું હતું.

એ વિશાળતર પ્રાણના જગતના જીવોને જીવવા માટે શરીરની આવશ્યકતા

હોતી નથી. બાહ્ય વસ્તુઓ એમની અસ્તિ માટે આવશ્યક બનતી નથી. ત્યાંનાં બધાં જ બળો પ્રાણની તહેનાતમાં રહે છે. બધાં જ ત્યાં પ્રાણમય પ્રકૃતિનાં ઓજારો છે. પોતાની જાતને જ તેઓ પોતાનું જગત બનાવી દે છે. ત્યાં પહોંચેલાંઓ અજન્માનો અવાજ સાંભળે છે, એમની દૃષ્ટિ સમીપ સર્વના માથાનો મુગટ બનેલું મૂર્તિમંત બને છે. પ્રત્યેક ત્યાં એક મહત્તાનું સ્વરૂપ છે ને એ ઊંચે વાધે છે કે અંદરથી સાગર સમાન વિસ્તરે છે. પ્રત્યેક ત્યાં પોતાનું નાનકડું રાજ્ય રચી એની ઉપર રાજ્ય કરે છે. પૃથ્વી ઉપરની જીવજાતિ સાથે એમની સગાઈ છે. આપણી મર્ત્યતાની કિનાર પર એમનો દેશ આવેલો છે.

આ વિશાળતર વિશ્વ આપણને આપણી વિશાળતર પ્રવૃત્તિઓ પૂરી પાડે છે. ત્યાંનાં સત્ત્વો આપણી ઉજ્જ્વલતર પ્રતિમૂર્તિઓ છે. એમનાં જીવન એક હૃદયસ્થ નેતાને અનુસરે છે ને અંતરના નિયમનને વશ વર્તે છે. ત્યાં મહિમાઓનો ભંડાર છે, મહાવીરોનો ઢાળો છે. પોતપોતાના દેવને પસંદ કરી તેઓ સત્ય અને અસત્ય વચ્ચેની લડાઈમાં જોડાય છે. પાપના કે પુણ્યના, નરકના કે સ્વર્ગના પક્ષમાં જોડાઈ તેઓ સંગ્રામ આદરે છે, પાપના પૂજારીઓ કે પુણ્યના પુરસ્કર્તાઓ બની તેઓ ઘમસાણ મચાવે છે. મહાન વિજય કે મહાન પતન, સ્વર્ગનું સિંહાસન કે નરકનો ઊંડો ખાડો—એ બેમાંથી એક એમને માટે હોય છે.

પ્રાણની આ ભૂમિકામાં જડદ્રવ્ય આત્માનું પરિણામ છે, કારણ નથી. ત્યાં અંતર આડે આવતું નથી, સ્થૂલ કરતાં સૂક્ષ્મનું ગૌરવ વધારે છે. અંદરખાનેથી કોઈ એક ઓજ ત્યાં સ્પંદમાન થાય છે, મન ઇન્દ્રિયોના કાર્ય ઉપર આધાર રાખતું નથી. એક અશરીરી શક્તિ શરીરને સ્ફુરણોથી ભરે છે. ગૂઢમાં રહેલું ત્યાં પ્રકટ રૂપ લે છે, અદૃશ્ય રહેલું દૃશ્ય રૂપોને ધકેલે છે, વિચાર વિચાર સામે મીટ માંડે છે, ભાવ ભાવને ભેટે છે, દેહ દેહનાં સંવેદનોનો પરસ્પર અનુભવ કરે છે. દ્વેષ દ્વેષની સામે મલ્લ-યુદ્ધમાં ઊતરે છે, પ્રેમ પ્રેમની ઉપર ચડાઈ કરે છે. દૂર રહેલાંય ત્યાં સર્વથા પરસ્પર આપલે કરે છે, સત્ત્વ સત્ત્વને ને ચેતન ચેતનને પ્રત્યુત્તર આપે છે, તેમ છતાંય ત્યાં આખરી એકતાનો અભાવ હોય છે. અચિત્‌ની ચમત્કારી વાડ વટાવવામાં આવેલી હોય છે, છતાં ત્યાં પારનો ચમત્કાર હજી અજાણ્યો હોય છે. બધું જ હોય છે અપૂર્ણ, અર્ધ-જ્ઞાન ને અર્ધ-સમાપ્ત. આદિ ને અંત હજી ત્યાં રહસ્યલીન રહે છે; કોઈ ત્યાં પોતાને કે પોતાના જગતને સાચી રીતે જાણતું હોતું નથી. નીચે છે અંધકાર, ઊંચે છે પ્રકાશમાન પોલાણ. કશાયનો ત્યાં નિશ્ચય નથી. ગૂઢતા ત્યાં ગૂઢતા વડે સમજાવાય છે, સમસ્યા સમસ્યાને ઉત્તર આપે છે. આવા આ એક કોયડા જેવા જગતમાં થઈને જતા અશ્વપતિને પોતાની જાત પણ કોયડા જેવી જણાઈ સર્વને એ પ્રતીકરૂપ જોતો 'તો ને એમનો અર્થ સમજવાનો પ્રયત્ન કરતો હતો.

જન્મમરણના ઊછળતા સ્રોતો પાર કરી એ આગળ ચાલ્યો. એના જોખમ ભર્યા સાહસનો અંત આવતો ન'તો. પ્રાણ પ્રકૃતિ પાર્થિવ રેખાઓ ઉપરથી પાછી હઠતી

હતી. અજ્ઞાતનું આકર્ષણ એ અનુભવતી દેખાઈ. મહત્ત્વાકાંક્ષાનું એક ક્ષેત્ર ખુલ્લું થયું હતું, પરંતુ જે પ્રકટ થયું હતું તેના કરતાં વધારે ઢંકાયેલું રહ્યું હતું. જાદૂઈ તીરથી તે અદૃશ્ય લક્ષ્યે નિશાન લેતી હતી. વિચિત્ર તો એ કે જે પાસે જ હતું તે એને દૂરનું લાગતું હતું.

અશ્વપતિની આંખ સર્વનો તાગ લેવા લાગી. સર્વ કંઈ ગોટાળામાં નાખી દે એવા કોયડા જેવું હતું. નિશાનીઓ ખોટે એ નિષ્ફળ નીવડતા અનુમાન પાછળ પડતો. સૂર્ય પોતાની જ આંખને આંજી દેતો. લોપાયેલી સત્યતાને શોધતો રાજા ઉપરાઉપરી ઝબકતી વીજળીઓના પ્રકાશમાં ચૈત્યાત્માનાં પ્રકરણો વાંચતો. જિંદગીની ચિત્રવિચિત્રતાઓ એના જોવામાં આવી. ચક્કરમાં નાખી દેતાં સત્યનાં સેંકડો મુખ દૃષ્ટિગોચર થયાં. વાટ જોતાં અદૃશ્ય જગતોમાંથી અવાજો આવ્યા, અવ્યક્તના અક્ષરો ઉચ્ચારાયા. ચમત્કારી યંત્રાકૃતિઓમાં ગૂઢ નિયમો સંવાદિતાને સીલબંધ રાખતા હતા. જોખમ જ્યાં આનંદને આલિંગન આપે છે ત્યાં એની ગાતી આશાઓ અવલોકાઈ. નીલ, સ્વર્ણ ને કસુંબલ અગ્નિનો ઝળહળાટ જોવાયો. અધ્યાત્મ પ્રેમના આત્મબલિદાનના તરુવર પર ઐહિક પુષ્પનો ઘેરો લાલ પ્રસ્ફોટ પ્રત્યક્ષ થયો.

પ્રાણમય પ્રકૃતિની સાથે અશ્વપતિ એકાકાર બની ગયો. ખરેખર, એ અદ્ભુત હતી અને અદ્ભુત કાર્યો કરતી હતી. એની જાદૂગરીએ એનામાં ભાવાવેશ ભર્યો. શિખરો પર ઊભા રહી એણે જોયું કે પાર આવેલી સત્યતાને જીવન અને સત્ત્વ અર્ચનામાં અર્પાતાં હતાં. પરંતુ એનો આત્મા ભીતરમાં રડતો હતો, કેમ કે એના પ્રયાસો નિષ્ફળતા પામતા હતા. પકડવા ધારેલું સત્ય પકડાતું નહોતું. આશાઓને નિરાશા સાંપડતી. પરિણામે અસંતોષ મનનો મહેમાન બની ગયો હતો. એનું હૃદય એકમાત્ર પોતાના પ્રેમીને બંદિ બનાવી શકતું નહોતું. હરહંમેશ એ ઢૂંઢતી જ રહેતી. બનાવટી સ્વર્ગો બનાવતી દેશનિકાલ થયેલી એ એક દેવી હતી. સંતાયેલા સૂર્ય તરફ મીટ માંડી રહેલી એ રહસ્યમયી નારસિંહી મૂર્ત્તિ હતી.

પ્રાણનાં રૂપોમાં અશ્વપતિ એક આત્માને સંવેદતો તો હતો, પણ બાહ્યમાં એની નામનિશાની કયાંય મળતી નહિ. જીવનનો ગૂઢાર્થ ભીતરમાં અને ઊર્ધ્વમાં લખાયેલો છે. બંસીધરની બંસરીના સૂરથી દોરાયેલો રાજા પ્રાણના હાસ્યની અને પોકારની વચ્ચે થઈ પૂર્ણતાપૂર્ણ અનંતતાની દિશામાં ચાલ્યો. પ્રાણની શકિત સઘળા માર્ગો પર લઈ જતી હતી, પણ એમાંનો એકે માર્ગ ખાતરીબંધ નહોતો. એ જ્યાં જ્યાં ગયો ત્યાં ત્યાંથી પાછો હડસેલાયો. પ્રાણના જગતની ગલીકૂંચીઓમાંથી એનું રહસ્ય હાથમાં આવતું ન 'તું.

છતાંય જીવતા રહેવું અને સર્જવું એ મહાસુખ છે. પ્રેમ કરવો ને નિષ્ફળ તો નિષ્ફળ પ્રયત્ન કરવો એય આનંદદાયક છે. શોધેલું સઘળુંય છેતરી જાય તો પણ શોધતા રહેવામાં મજા છે, કેમ કે દુ:ખનાં મૂળમાં આનંદ છુપાઈ રહેલો છે અને

એકસ્વરૂપ પરમાત્માનું બનાવેલું કશુંય નિરર્થક નથી. હારેલાં હૃદયોમાંય પ્રભુનું બળ હયાત છે. આપણા આ મરણને અવનવાં ભુવનોમાં લઈ જતો માર્ગ બનાવી દેવાય છે. ક્ષણભંગુરતા પાછળ શાશ્વતતાને ખરચી નાખતું અલ્પજીવી સંગીત પુનરાવર્તનો પામતું રહે છે. દેહધારી બનેલો આત્મા વિશ્વના વિશાળ વાદ્યને વગાડવા માટે આવેલો છે. પણ સનાતન શબ્દનો એક સબળ મર્મરાટ, મહામુદાનો એક સ્વર, રૂપાંતર પમાડતું સૌન્દર્ય, સર્વોચ્ચ સામર્થ્ય અને માધુર્ય જે અત્યારે નથી તેનું સ્મરણ કરાવે છે.

પ્રકૃતિની પાર વગરની ગલીકૂચીઓમાં પ્રભુ ગુમ થઈ ગયો છે. પણ જ્ઞાનને સર્વજ્ઞતા આપવાનો, કાર્યમાં સર્વશક્તિમત્તા આણવાનો, વિશ્વને પ્રભુથી પૂર્ણપણે પરાક્રાન્ત કરવાનો પ્રયત્ન પ્રકૃતિ કર્યે જાય છે. પ્રાણમય પ્રકૃતિ પૃથ્વીને સ્વર્ગની પડોશણ બનાવવાનો, પરમાત્માની સમોવડિયણ બનાવવાનો, સનાતનનું પાતાલ-ગર્ત સાથે સમાધાન સાધવાનો સંકલ્પ પરિશ્રમપૂર્વક સાધી રહી છે.

અહીં નીચેથી પ્રકૃતિ સ્વર્ગ સામે તાકે છે. ઊર્ધ્વમાં દેવજીવન ને નીચે વાનર-માંથી વિકાસ પામેલો અર્ધ-દેવ એને દેખાય છે. આ મહત્તર પ્રાણ પૃથ્વીલોક અને સ્વર્ગલોકના વચગાળામાં ડામાડોળ સ્થિતિમાં રહે છે. વસ્તુમાત્રનું યાથાતથ્ય એનામાં ઋતરેખાએ યાત્રા કરતું રહેલું છે, છતાં એને એનું આંશિક જ્ઞાન જ હોય છે. અજ્ઞાનનો ભાર એના વિચારની પાંખો પર લદાયેલો છે. સંતોષ અને શાન્તિ એને ક્યાંય મળતાં નથી.

અશ્વપતિને મન પ્રાણચેતનાની મોહિની ઝલક વિનાની બની ગઈ. રાજાના મહાન આત્માને ગહનગહન આનંદ જોઈતો હતો. એ પ્રાણની ભુલભુલામણી-માંથી બહાર નીકળી જવા માગતો હતો, પણ એ સ્વપ્નસમાન અવકાશમાંથી બહાર નીકળવાનો માર્ગ એને મળતો ન હતો. આપણી ચેતનસત્તાને હરહંમેશ કાળના રાજ્યમાં રહેવાનું છે. મૃત્યુ આપણને મદદ કરતું નથી. વિરામની આશા વ્યર્થ છે. એક ગુપ્ત સંકલ્પ આપણને આ અવસ્થામાં બેળે બેળે ચાલુ રાખે છે. પરંતુ આપણા જીવનનો આરામ છે અનંતમાં ને એનો અંત છે પરમાત્મજીવનમાં.

અત્યારે પરંતુ આપણે એક જન્મથી અન્ય જન્મમાં, એક ભુવનથી બીજા ભુવનમાં કોઈ એક છૂપી દોરીથી ઘસડાઈ જઈએ છીએ. આ જગતમાં કર્મનો ધબકાર છે, શોધનો પોકાર છે, એકની એક વસ્તુ હજારો નવાં રૂપ લઈ હાજર થાય છે. સિદ્ધ ન થયેલી શક્તિનો શ્રમ અહીં પરસેવો ઉતારે છે. પોતાની પતિત અવસ્થાની પાર ઊંચે પ્રાણની દૃષ્ટિ મંડાયેલી છે. એક વાર જે પોતાનો હતો પણ અત્યારે નથી તે મહિમા એના અંતરમાં સ્પંદી રહ્યો છે. હાલ દૂર દૂર થઈ ગયેલાં છે તે પોતાનાં સોનેરી સુખ, સૌન્દર્ય, સામર્થ્ય, પ્રભુની ને પાતાલની વચ્ચે અધ રસ્તે રહેલું પોતાના અમર આનંદનું રાજ્ય એને યાદ આવતાં રહે છે.

આપણને આપણા જે આત્મસ્વરૂપનું હાલ સ્મરણ નથી તેણે આપણી પૂઠ

લીધી છે. આપણે જેના સ્વરૂપમાં ઢળાવાનું છે તે પરમાત્મા આપણને ચલાવી રહ્યો છે. આત્માનું રાજ્ય આપણે ગુમાવ્યું છે, છતાં આપણી દૃષ્ટિ આપણા દિવ્ય જન્મ પ્રત્યે પાછી વળે છે. પતંગ જેમ પાવકજ્યોતિ માટે ઝંખના કરે તેમ ઝંખન ભર્યા આપણે અત્યારે વિપરીતતા પામેલાં આપણાં સહજ સુખ, હૃદયનો આનંદ, શરીરનો રોમહર્ષ તથા પ્રભુનો પરમાનંદ મેળવવાને માટે વ્યગ્ર રહીએ છીએ. આપણી આરાધક આંખ આકાશ પ્રત્યે ઊંચકાય છે, અને હજી સુધી અહીં નહિ આવેલા પ્રભુના વરદ હસ્તની અને સૃષ્ટિ જેની રાહ જોઈ રહી છે તે સનાતન સ્વરૂપના સુન્દર વર વદનના કાળના માર્ગો પર થવાવાળા આવાગમનની પ્રતીક્ષા કરતા આપણે આશાભરી પ્રાર્થના કરીએ છીએ કે—

"જરૂર, આપણી પ્રાર્થનાનો પોકાર સાંભળીને એક દિન એ આવશે ને આપણાં જીવનોને નવેસર સર્જશે, શાંતિનો મોહક મંત્ર ઉચ્ચારશે અને પૃથ્વી ઉપર પ્રભુની પૂર્ણતા પ્રકટાવશે. જરૂર, એક દિન એ અવતાર લઈ પૃથ્વી ઉપર પધારશે, પોતાનાં સનાતન દ્વારોની ગુપ્તતા તજી પૃથ્વીને ધન્ય ધન્ય બનાવશે, આત્માને મુક્તિ આપનારું મહાસત્ય લાવશે, જીવાત્માને દિવ્યતાની દીક્ષા દેતો ભૂમાનંદ અહીં ઉતારશે. એના પ્રસારેલા બાહુઓ ત્યારે આપણું મહાબળ બની જશે. શિવ-સુન્દરને સંતાડતો પ્રચંડ પડદો એક દિન એ અવશ્ય ઉપાડી લેશે, ધરાના ધડકતા હૈયાને પ્રહર્ષણોથી લાદી દેશે અને પોતાના અમૃત ને આનંદમય જ્યોતિ:સ્વરૂપનાં આ આંખોને દર્શન કરાવશે."

પણ આ શુભ સમય આવે ત્યાં સુધી તો આપણી જીવનમૃત્યુની ને મૃત્યુ-જીવનની પરંપરા ચાલતી રહેવાની, ને જેને માટે જન્મ-મરણ નિર્માયાં છે તે બધું કરવાનું જ રહેવાનું. અને ત્યાર પછી પણ પૂર્ણ વિરામ છે એવું કોણ કહેશે? પ્રભુની લીલા અનંતકાળ ચાલતી જ રહેવાની.

દેવોની કોઈ એક ભૂલે જગતનું સર્જન કર્યું છે, યા તો સનાતન પરમાત્મા કાળનું નિરીક્ષણ કરી રહ્યો છે.